

ТУРИЗМ ДОБИ ЕПІДЕМІОЛОГІЧНИХ НЕБЕЗПЕК І ВОЄННОГО ЧАСУ ТА ПЕРЕЗАВАНТАЖЕННЯ ГЛОБАЛЬНОГО ПРОСТОРУ

Федорченко Наталія Володимирівна,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри загальноюридичних дисциплін, цивільного права
та правового забезпечення туризму
Київського університету туризму, економіки і права,
головний науковий співробітник відділу дослідження проблем взаємодії
держави та громадянського суспільства
Київського регіонального центру
Національної академії правових наук України

Федорченко Володимир Кирилович,

доктор педагогічних наук, професор,
заслужений працівник культури України,
ректор Київського університету туризму, економіки і права,
президент Асоціації навчальних закладів України
туристського і готельного профілю

У статті визначено та проаналізовано роль та розвиток туризму в умовах, викликаних воєнним часом та пандемією COVID-19.

Актуалізовано процеси реалізації глобальних взаємодій держав та їх інституцій. Закцентовано увагу, що саме глобальні зв'язки допоможуть людству відновити потенціал поступу після пандемії COVID-19 та військових дій.

Відзначено, що зміни у навколишньому середовищі, прискорені змінами у технологіях та способах контролю за організацією діяльності у сучасних умовах, по-іншому ставлять питання щодо головних сфер реалізації особами і спільнотами своїх прав та свобод, можливостей та перешкод для повноцінної життєдіяльності. Галузі, які впродовж інших історичних періодів могли сприйматися другорядними і допоміжними, постають драйверами економічного зростання, формою оптимізації взаємодій різних видів капіталу, використання останнього управлінськими практиками. Представлений сферою комерційного інтересу, туризм водночас долає шлях для реалізації національних і державницьких потреб, розкриваючи взаємозумовленість глобального та локального.

Новизна такої статті розкривається через оригінальність постановки проблеми – використання потенціалу туризму як особливої сфери функціонування виробничих і споживачьких структур суспільних практик, де сам процес споживання є одночасно відтворенням людського капіталу, а виробництво представлене у його постіндустріальному форматі як комплекс послуг, причому ці послуги об'єднані і традиційною комунікацією, і новітньою – на базі цифрових платформ. Останнє є особливо значущим у військових умовах, умовах техногенних і біологічних загроз, які унаочнили підваженість ілюзій безпечного існування людства.

Ключові слова: туризм, війна, воєнний час, пандемія COVID-19, формальна та неформальна освіта, державне управління, взаємодія держави і громадянського суспільства.

Fedorchenko Nataliia, Fedorchenko Volodymyr. Tourism in the age of epidemiological dangers and war and release of global space

The article identifies and analyzes the role and development of tourism in the conditions caused by wartime and the COVID-19 pandemic.

The processes of realization of global interactions of states and their institutions are actualized. It is emphasized that global ties will help humanity to regain the potential for progress after the COVID-19 pandemic and hostilities.

It is noted that changes in the environment, accelerated by changes in technology and methods of control over the organization of activities in modern conditions, raise questions about the main areas of individuals and communities to exercise their rights and freedoms, opportunities and obstacles to full life. Industries that in other historical periods could be perceived as secondary and ancillary, are drivers of economic growth, a form of optimizing the interaction of different types of capital, the use of the latter management practices and practices. Represented by the sphere of commercial interest, tourism at the same time overcomes the path to the realization of national and state needs, revealing the interdependence of global and local.

The novelty of this article is revealed through the originality of the problem – the use of tourism potential as a special area of functioning of production and consumer structures of social practices, where the consumption process is both a reproduction of human capital, and production is presented in its postindustrial format – are connected by both traditional and modern communication on the basis of digital platforms. The latter is especially significant in military conditions, man-made and biological threats, which have highlighted the underlying illusions of the secure existence of mankind.

Key words: *tourism, war, wartime, COVID-19 pandemic, formal and non-formal education, public administration, interaction between the state and civil society.*

2020 та 2021 роки були складними для туристичної індустрії. Пандемія коронавірусу призвела до величезних втрат у всьому світі. Усі надії звернулися на 2022 рік, оскільки обмеження, пов'язані з пандемією, почали пом'якшуватися, здавалося, що галузь відновиться. Потім було 24 лютого, коли Росія вторглася в Україну. Війна замінила пандемію як перешкоду для відпустки в Європі. Туристи уникають поїздок до Центральної та Східної Європи, особливо до країн, що межують з Україною.

Кількість туристів у Центральній та Східній Європі, як і в інших країнах світу, значно скоротилася за останні два роки через пандемію. Але у випадку із сусідами України також відіграє роль геополітична напруженість. Туризм у регіоні гальмується роками, тому що конфлікт в Україні назріває вже давно, і люди знали, що в якийсь момент буде великий вибух.

Якщо подивитися на популярні серед туристів дві прикордонні з Україною країни – Угорщину та Польщу, то можна помітити вплив пандемії COVID-19 на подорожі. За даними європейського статистичного офісу Eurostat, в Угорщину та Польщу в літні місяці 2019 року приїхало близько 900 тис. туристів. У 2020 році цифри впали на 2/3, тоді як 2021 рік також був повільним. Ті, хто прибув, були переважно з Європи. Було зафіксоване дуже сильне зростання перед пандемією на китайському ринку, та під час пандемії цей ринок повністю впав.

Хоча ще надто рано оцінювати вплив російської агресії проти України на сезон

відпусток 2022 року, Анке Будде, віцепрезидент Федеральної асоціації Німеччини Альянсу незалежних туристичних підприємців, бачить перші хмари. Вона фіксує, що люди перестали робити замовлення.

Багато людей просто стурбовані війною, багато хто займається волонтерською діяльністю, тому для них ідея піти у відпустку відкладається. Війна проти України також впливає на ціну енергоносіїв та палива. Витрати на опалення зростають, витрати на бензин зростають. Тому у людей стає все менше і менше грошей. Це також може зробити подорожі дорожчими.

Йохен Шех є президентом Альянсу незалежних туристичних підприємців і власником Go East Reisen, німецького туристичного агентства, що спеціалізується на подорожах у Східну Європу. Його турботи не виключно фінансові. Хоча він бачив деякі скасування, він помітив кілька нових бронювань, незважаючи на те, що попередження про подорожі не були видані для країн Балтії чи Польщі [1].

В умовах роботи із проблемами, викликаними воєнним часом та пандемією COVID-19, актуалізацією викликів та загроз, що притаманні антропосоціогенезу – біологічних, екологічних, кліматичних, технологічних та інших, проблема збереження права людини на свободу переміщень; права країни на відповідну до інтересів її громадян участь у міжнародному поділі праці, – є важливим теоретичним і практичним питанням. Суперечливими та все більш конфліктними стають процеси реа-

лізації глобальних взаємодій. Зазнавши втрат від пандемії COVID-19, туристична галузь, як і раніше, лишається складовою частиною глобальних процесів, вписуючи до сучасних контекстів реалізацію інституційного переважання забезпечення переміщень різного виду ресурсів та капіталів, виступаючи на передовій цивілізаційного фронтиру. Глобалізація надає нам шанс створювати більше із меншими втратами і триматися такої лінії, навіть коли здається, що увесь світ стає усе більше та більше крихким, зазначає С. Бабонес [2]. Цінність глобалізації у тому числі знаходить своє вираження у тому, що сучасні економіки є більш продуктивними, ефективними та більш стійкими до непередбачуваних випробувань. Саме глобальні зв'язки допоможуть людству відновити потенціал поступу після пандемії COVID-19.

Мета статті – розкрити роль та значення туристичної галузі у відновленні функціонування суспільних практик у контексті пандемії COVID-19 та воєнного часу; показати, що саме туризм відкриває шляхи для «переважання» глобальних взаємодій у багатоманітності їх інституційного забезпечення, а також реалізації національних інтересів у вирішенні екологічних проблем, формування простору довіри як простору, де формується та вирішується сукупність завдань раціональних, прагматичних і досяжних.

Предметом дослідницького інтересу є можливість унаочнення та розкриття того, яким чином саме у туристичній діяльності досягається взаємозумовленість зростання економічного, соціального і культурного. Як за умови діяльності держави, що сприяє розвитку, опертя на методологічні засади ціннісного менеджменту можна обґрунтувати необхідність пріоритетних інвестицій у туристичну галузь. Як диверсифікація та оновлення видів туристичної діяльності, його локацій та вдосконалення зв'язків адміністративного, економічного, культурного підпорядкування може сприяти відновленню всієї системи суспільних практик. Це є особливо значущим у добу боротьби із біологічними загрозами, війною в Україні та продовженням системних кризових явищ у глобальному просторі світової економіки та геополітики. Тому, розкриваючи заяв-

лену тему допису, важливим є приділення уваги до питань: 1) взаємовигідного співробітництва регіонів та центру у комплексному відновленні та зростанні спроможностей країни; 2) питання сучасного трактування ефективності як оптимізації взаємодій різних соціальних акторів і структур. Інноваційний підхід до креативного потенціалу індустрії туризму розкривається шляхом підвищення загальногромадянських культур та компетенцій, політичної та управлінської зокрема. На це звертали увагу такі вітчизняні дослідники, як, наприклад О. Крупський [3], виходячи з необхідності компаративістики в аналітиці стратегій розвитку різних галузей суспільної практики [4].

У сучасному світі постійного оновлення кризових переходів від структурних змін, конотативної суперечності у їх функціоналах, до системних проблем неспроможності людства керуватися економічними та ідеологічними моделями попереднього історичного розвитку особливої значущості набуває налаштованість, здатність до перегляду креативного потенціалу різних галузей суспільної практики виробництва життя. Суттєвим є представлення останнього як цілісного антропогенетичного феномену у його екологічних і ноосферних контекстах. Серед таких сфер діяльності людства туризм завжди посідав особливе місце.

Однією із переваг та чеснот туризму є те, що він дозволяє нам мислити широко, водночас не нехтуючи дрібнішими категоріями, він розкриває нам на практиці важливість того, що «експерти мають дослухатися до людей, а люди – до експертів» і, продовжуючи думку Ф. Закарія про поточні умови суспільних взаємодій, варто ще раз підкреслити невпинність і наскрізну сутність глобалізаційних процесів, вони продовжаться, пише він, бо запит на зв'язки й глобальні взаємодії постає із самої соціальної природи людей. Так, у постковідний період нерівність і економічна, і соціальна будуть поглиблюватися, як і поляризація між країнами та соціальними групами [5]. Саме тому, оскільки універсальність здатності ринкових механізмів до регуляції геть усього не знаходить підтвердження, необхідно звернути увагу на якість державного управління. Це також корелює

із питаннями адаптації туризму як його розвитку для різних аудиторій в умовах сучасних викликів та загроз глобального й локального масштабу.

Біологічні, кліматичні загрози співпадають у сучасному соціальному просторі-часі із невпинним оновленням (і також загрозами) технологічного середовища. Усе вищезазначене і прямо, і опосередковано стосується туристичної індустрії і вимагає координації дій управлінських (державних та неурядових), бізнесових національних та міжнародних структур та інституцій. Технологічні й економічні складники та виміри туристичної діяльності самі виступають чинниками глобалізації, мережевий світ взаємодії приватного і державного впливає на якісні характеристики суспільних практик і соціальних взаємодій, сприяючи їх гуманізації. Внутрішній та соціальний туризм знижує конфліктність між різними прошарками населення та регіонами країни, а розвиток туристичної інфраструктури корелює із загальною оптимізацією логістичних схем, підвищуючи весь спектр економічних та політичних, соціально-географічних спроможностей країни.

Формування модернів і виокремлення туристичної діяльності в окрему галузь суспільної життєдіяльності актуалізує запит до неї з боку всієї системи соціально-економічних і культурних активностей. У ситуаціях суспільного дистресу саме туризм може стати драйвером відновлення економік країн та і всього простору світових обмінів на загал, адже комплексний характер задіяних у його (туризму) функціонуванні практик, розмаїття інтересів соціальних груп та необхідність узгодження цих інтересів через комодифікацію суспільного простору через туристичну діяльність, зокрема, окреслює можливості туристичної галузі як справді інноваційні. Та реалізувати цей творчий потенціал туризм може лише в умовах стабільного розвитку держави. Така держава не зацікавлена у закритті кордонів, а долучається до боротьби із причинами, що викликають таке закриття. Вона опікується питаннями гуманістичного позиціонування інтересів своїх громадян у сучасному просторі глобальних зв'язків та взаємин за рахунок обмінів, а не зброї, перемовин, а не тиску, толерування й співпраці, а не гри на розко-

лах і конфліктах. Перевагою у оптимізації управління такою державою є те, що вона надає перевагу розвитку туристичної галузі, бо саме у цій галузі діалектично «знімаються» суперечності між особистісними практиками людини та її суспільним буттям, між інтересами корпоративними і загальнодержавними як соціальними; між транснаціональним характером комунікацій та потребами національних перевізників, постачальників інших видів послуг тощо. Туризм екологічний, туризм подій та історичних реконструкцій, приклади академічної мобільності показують нам, як у разі правильного ставлення з боку управлінців, державних високопосадовців та експертної спільноти, на яку повинні спиратися такі діячі, прагматика потреб веде до розробки сценаріїв узгодження ціннісних характеристик соціальних взаємин у їх багатовимірності.

Туризм показує можливості поєднання освіти формальної та неформальної, раціонального та емоційного, глобального та локального, співпраці поколінь, формування споживчих практик нового типу, громадянської відповідальності за одночасної можливості її сучасного масштабування. Поєднання практик зовнішнього та внутрішнього туризму є здійсненням можливостей презентації країн та спільнот у глобальному світі, тому сприяє їх інтеграції на засадах інклюзії, опрацювання нових варіантів щодо узгодження інтересів. Це дає шанс знизити напруженість у соціальних конфліктах, викликаних економічною, соціальною та культурною нерівністю як між країнами, так і всередині держав.

Туристична галузь має місію висвітлення та діагностики ресурсної спроможності інших сфер, здатна до окреслення перспектив їх розвитку та суголосності загальносуспільним інтересам. Корпорації та держава перебувають у просторі нових конфліктів сучасної глобальної доби. Конструктивне вирішення суперечностей між ними передбачає нове бачення туристичної галузі та креативність у використанні її можливостей. Як особливий вид діяльності, туризм також допомагає узгодити інтереси різних соціальних груп та різних видів їх активності, масштабувати їх позиціонування. З'являється шанс по-новому

вирішувати класичну колізію між розвагами та навчанням. Туризм є способом неформального навчання, проявом демократичності й гуманізму. Саме він сприяє навчанню впродовж життя, знімаючи проблему ейджизму. Переважна комунікація через соціальні мережі, ефект присутності посилює тягу до подорожей. Завдяки неформальній освіті, включаючи використання цифрових технологій, може відбутися позитивне вирішення конфлікту між носіями різних цінностей [6]. Саме туризм через розвиток неформальної освіти, зокрема, особистісні виміри соціальних культурних взаємодій, сприяє зниженню конфліктності як між сучасними соціумами, так і всередині них, замінюючи мову ненависті на мову співпраці.

Питання ефективності державного управління корелює із визначенням бенефіціарів такої ефективності. Якщо ми прагнемо добробуту громадян України, то не можемо не опікуватися питанням пріоритетності інвестицій у галузі, що можуть стати драйверами стабільного суспільного розвитку. Одним із найважливіших завдань для держави, яка служить своїм громадянам, у повоєнний час, в умовах сучасних геополітичних, технологічних, біологічних викликів та загроз є оптимізація взаємодії між зовнішнім та внутрішнім ринком праці та послуг шляхом забезпечення балансу інтересів різних соціальних груп. Держава, що сприяє розвитку, опікується тим, як гасла і декларації «покращення» та «підвищення» транслиуються практичною діяльністю різних груп, структур, осередків у процеси і результати функціонування суспільства, наскільки така їхня діяльність сприяє конструктивному вирішенню питань поточних, і корелює зі стратегічним баченням життя соціуму самим цим соціумом. Саме сфера туризму унаочнює зростання реальних можливостей громадян щодо відтворення особистого, культурного, соціального капіталу.

Взаємодія різних державних установ та громадських організацій на підтримку туризму особливо важлива, коли паніка та ізоляціонізм поширюються по всьому світі. Вони призводять до постійно зростаючих проблем у функціонуванні економіки, а отже, і до зменшення можливості реалізації соціальних програм. Намір «відгоро-

дити» свій світ від інших з метою зробити його більш контрольованим призводить до зменшення можливостей реального контролю. Пастки конспіративного мислення перешкоджають раціональній комунікації. Зростають конфлікти і ворожість.

У сучасному світі ми маємо виклики з боку зовнішнього природного і внутрішнього природного простору, екологічні проблеми довкілля вирішуються тільки суголосно із внутрішніми питаннями. Відповідальне ставлення до природних ресурсів своєї країни як частини глобального людства передбачає відповідальність у капіталізації власних, особистісних ресурсів. Гуманістичні стратегії приносять реальні вигоди, налаштовуючи спільноти і суспільства на позитивне бачення майбутнього. Прагматизм такого знаходить своє втілення у гуманізації повсякденних практик. Ненавидіти людину, яка ділиться з тобою враженнями, досвідом, з якою ти разом знайомишся з новим, набагато важче, аніж здійснювати таку руйнацію. Мова ненависті аж ніяк не співпадає з туристичною діяльністю. Мова співпраці у вирішенні екологічних проблем у сучасному глобалізованому світі знижує конфліктогенні ризики комунікацій. Таким чином, туризм об'єднує людей, території, протидіючи тероризму.

Саме туризм дає змогу побачити взаємозв'язок між сакральним та побутовим вимірами у повсякденних життєвих практиках різних народів та громад. Архітектурні споруди, музичні твори, живопис та театральні вистави, які потрапили до скарбниці світової культури як ритуали та наративи, усі вони свідчать про повагу до невідомого, трансцендентного та водночас про силу та мужність людини, про важливість спільних дій. Це справжня проблема політично упередженого підходу, який може серйозно підірвати безпеку та стабільність світового промислового ланцюга та ланцюга поставок, а також зруйновану комунікацію. Водночас раціональне бачення соціальних взаємодій, яке є найбільш доступним у сфері туризму, дозволяє досягти балансу інтересів та реалізувати стратегії довгострокового планування. Туризм є однією з галузей, які найбільше постраждали від кризи COVID-19 та воєнних дій. Це викликає

серйозне занепокоєння в країнах, що розвиваються, оскільки вони будують курс не тільки на відновлення, але і на розвиток, а їхня економіка залежить від зовнішніх інвестицій різного масштабу.

За умов адекватного ставлення держави до туристичної галузі саме вона може стати драйвером економічного розвитку країни після відбудови України, міст, постраждалих від російської агресії.

Низка країн накопичила певний досвід в організації туристської справи в період військових дій. Йдеться про Ізраїль, Косово, Судан, Сірію, Абхазію, Карабах, Південну Осетію та ін. Насамперед у цих країнах акцентується увага на життєво важливу інформацію, наприклад, як убезпечити себе в умовах війни, запобігти обстрілам та уникнути потрапляння у вибухонебезпечні зони. З цією метою гіді-перекладачі та супроводжуючі туристичних груп проходять за спеціальними програмами та за допомогою військових практичні навчання. Все це дає можливість продовжувати організацію туристської справи у воєнний час.

Місце туризму в глобальному політичному управлінні змінюється. Туризм доповнює та дає змогу реформувати індивідуальні практики у напрямі раціонального, значущого прийняття загальнолюдських цінностей. Будувати стіни у сучасному світі означає розхитувати систему зсередини, потрібен баланс між інтересами транснаціональних корпорацій та національних держав. Головним чинником успіху розвитку туристичної галузі у сучасних умовах фахівці (наприклад, Timothy Besley, Torsten Persson [7], Томас Буш [8]), вважають політичну стабільність. Водночас тут має місце зворотний вплив. Адже туризм є формою народної дипломатії, забезпечує більшу політичну стабільність. «Державний потенціал можна визначити в більш загальному плані через дієвість причинно-наслідкового зв'язку між політикою, яку приймають уряди, та її результатами», вважає Йоханнес Ліндвалл [9], досліджуючи можливості державного впливу на формування концептуального підходу у розгортанні різних видів діяльності. Три основні інструменти політики, на які покладаються держави, коли вони прагнуть контролювати територію та населення, – примус,

економічне стимулювання та пропаганда – повинні підлягати переосмисленню відповідно до вимог часу, екологічних завдань, що поставлені розвитком глобалізованого людства і рішення яких передбачає опертя на таку ж глобальну солідарність.

Індустрія туризму, особливо у сучасних умовах, показує можливості оптимальної взаємодії між фінансовими ресурсами, людським капіталом та інформацією. Глобальні проблеми об'єднують навіть найбільш нездатних до реальної участі у веденні перемовин представників різних спільнот та інституцій. У просторі туристичної активності формується низка шансів для поєднання та взаємодії різних цивілізаційних моделей через прагматику інтересів.

Туризм є однією з галузей, які найбільше постраждали від кризи, викликані Covid-19, і її наслідками та воєнними діями. Це додалося до загальносистемних проблем економічної рецесії, яка почала розгортатися з 2008 року, але впродовж значного часового проміжку впливала на туристичну галузь опосередковано. Можливості відновлення туристичних практик поєднують між собою питання валютних надходжень (а тому визначається економічна спроможність та геополітична, соціально-географічна вагомість країни у глобальному поділі ресурсів); впливають вони і на зайнятість населення, і на форми й успішність співпраці між державним та приватним капіталами. Тобто на все економічне підґрунтя життєдіяльності соціуму. Між тим, наскільки сама туристична сфера зможе задіяти власний комплексний і креативний потенціал, впливатиме на виведення всієї економіки країни із кризового стану, і тим, яку інвестиційну політику будуть здійснювати державні та неурядові організації щодо відновлення туристичної індустрії, існує тісний взаємозв'язок. Потрібна «співпраця державних службовців, науковців та туристичних фірм, креативний підхід у опрацюванні нових пропозицій щодо реінвестування в туристичну індустрію, щоб повернути її в нормальне положення та забезпечити подальший розвиток, підкреслюють співавтори міждисциплінарного дослідження щодо наслідків пандемії Covid-19 для туристичного бізнесу та можливостей трансформування останнього [10].

Туризм «може слугувати інструментом розвитку для зміцнення ланцюгів поставок, підвищення продуктивності місцевих фірм, створення кожного десятого робочого місця та забезпечення прибутку громадам» [11]. Шлях до відновлення для туризму та подорожей потребуватиме інновацій та співпраці. Незважаючи на те, що пандемія ще далеко не закінчена, триває війна, інфраструктура країни зруйнована, ми також повинні планувати наш розвиток далі – залучати уряди, приватний сектор, громадянське суспільство та інших партнерів і готуватися до змін бізнес-моделей та структур управління, щоб задовольнити нові та інші попити.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що туризм є найважливішим способом позиціонування країною своїх інтересів у змінних умовах нових хвиль глобалізації, а також способом укріплення шляхом виважених системних дій з трансформації державних інституцій. За таких умов держава виступає як хранитель головної засадничої платформи для

узгодження та поєднання різних програм та видів діяльності у різних сферах суспільної практики. Це також є способом протидії системній корупції. Таким чином, туристична галузь сприяє укріпленню держави, діяльність якої спрямована на стабільний розвиток країни.

Якщо феномени та процеси глобального розкривають і творять світ взаємозалежностей, то туризм робить цей світ ближчим і дотичним, імплементуючи практичні способи освоєння таких взаємозв'язків.

Важливим чинником розвитку туристичної галузі та позначення в розвитку її ролі як драйвера економіки та інших суспільних практик соціуму може стати сучасна діаспора. Вона набуває нових рис та характеристик в умовах перезавантаження глобального простору зв'язків, інституцій, конфліктів та перемовин. Від мобільності капіталів до академічної мобільності індустрія туризму постає у нових вимірах та може відкривати нові можливості через діяльність представників держав на міжнародних платформах комунікацій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Національний банк України відкрив рахунок для гуманітарної допомоги українцям, постраждалим від російської агресії. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/natsionalniy-bank-vidkriv-rahunok-dlya-gumanitarnoyi-dopomogi-ukrayintsyam-postrajdalim-vid-rosiyskoji-agresiyi>.
2. Бабонес С. Не ругайте глобалізацію – вона спасет нашу економіку после пандемии. *ФП*, 2020. URL: <https://foreignpolicy.com/2020/04/25/globalization-economic-recovery-coronavirus-pandemic/>.
3. Крупський О.П. Роль організаційної культури в забезпеченні інноваційного розвитку підприємств туризму й гостинності. *Економічний часопис-XXI*. 2015. № 155 (11–12). С. 96–99.
4. Портер М.Е. Конкурентная стратегия: методика анализа отраслей и конкурентов / пер. с англ. Москва : Альпина бизнес букс, 2005. 454 с.
5. Закарія Фарід. 10 уроків для світу після пандемії / пер. з англ. Анна Марховська та Орина Ємельянова. Київ : Наш Формат, 2021. 264 с.
6. Erving Goffman. *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Touchstone, 1986.
7. Besley Timothy, London School of Economics; Persson Torsten, Stockholm University. *State Capacity, Conflict and Development*. September, 2009.
8. Буш Томас. *Pestle – Анализ индустрии туризма*, 2019. URL: <https://pestleanalysis.com/pestle-analysis-of-tourism/>.
9. Johannes Lindvall. *Reform Capacity*. 2019. URL: <https://oxford.universitypressscholarship.com/view/10.1093/oso/9780198766865.001.0001/oso-9780198766865>.
10. Jaffar A bbasa, Riaqa Mubeen, Paul Terhem, Saqlain Razad, Gulnara Mamirkulova. Exploring the impact of COVID-19 on tourism: transformational potential and implications for a sustainable recovery of the travel and leisure industry. *Current Research in Behavioral Sciences*, Volume 2, 2021. URL: <https://pesquisa.bvsalud.org/global-literature-on-novel-coronavirus-2019-ncov/resource/pt/covidwho-1193279>.
11. Пангесту Марі Елка. Туризм у світі після COVID: три кроки для кращого розвитку. 2021. URL: <https://blogs.worldbank.org/voices/tourism-post-covid> -світ-три-кроки-будуй-краще-вперед.